

Простор око Јужне капије Горњег града Београдске тврђаве

ВЕСНА БИКИЋ - ВУЈАДИН ИВАНИШЕВИЋ, Археолошки институт, Београд

Систематска археолошка истраживања на простору Београдске тврђаве, нарочито интензивна седамдесетих и осамдесетих година, у новије време су готово у потпуности обустављена. Општа криза коју преживљавамо и недостатак средстава онемогућили су за извесно време и наставак систематских археолошких истраживања Горњег града. Услед тога, рад Научно-истраживачког пројекта усмерен је ка обради и публикавању археолошких налаза са досадашњих ископавања, иако су за неке просторне целине то само парцијални резултати. За ову прилику обједињени су и припремљени за објављивање сви досадашњи резултати ископавања на простору око средњовековне Јужне капије, на потезу од Сахат капије до куле V, односно делу горњоградског платоа, који се може посматрати као једна микроцелина.

Археолошки радови на овом делу Горњег града вршени су у неколико наврата (сл. 1). Ранија ископавања, 1972-1973. године, одвијала су се у оквиру програма истраживања система одбране Горњег града, односно Југоисточног бедема.¹ Тада је отворен низ сонди уз унутрашње лице Југоисточног бедема, испред куле IV, Јужне

капије и куле V (сонде 1/72, 1-A/72, 2/72, 3/72, 5/73). Такође, контролном сондом је делимично истражена и унутрашњост куле IV. Овим радовима је, поред података о изгледу бедема и кула и дубинама темељних зона, утврђена и стратиграфија културних слојева у које је бедем укопан.

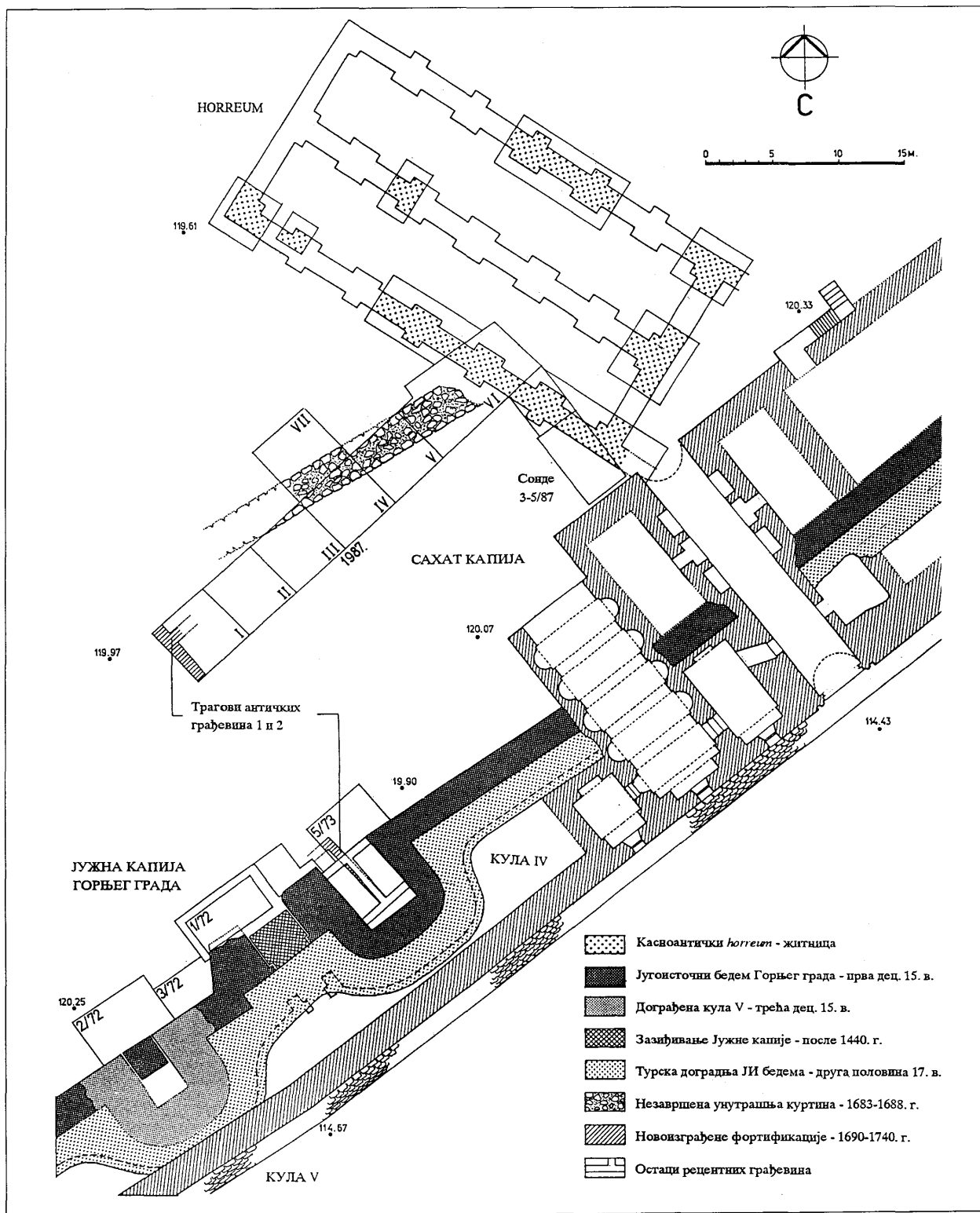
Нова етапа истраживачких радова на овом простору била је условљена програмима реконструкције Сахат капије, која је добила нову намену, као и потребом да се изради пројекат обнове средњовековне Јужне капије. У том циљу је у току 1987-1988. године сондажно истражена унутрашњост Сахат капије (сонде 1-4/87), као и простор испред улаза у капију, управно на Југоисточни бедем (сонде 5-7/87). У истом раздобљу је, након рушења зида којим је била зазидана Јужна капија, мањом контролном сондом испитана стратиграфија културних слојева у унутрашњости, а потом је у целини уклоњен земљани насип којим је био засут некадашњи простор између унутрашњег и спољног средњовековног Југоисточног бедема.² Истовремено са археолошким, вршена су и архитектонска истраживања, чији је циљ био утврђивање архитектонских облика Јужне капије.³

¹ Археолошким ископавањима је руководио Марко Поповић, резултати нису посебно објављени, већ су саопштени у оквиру извештаја у Археолошким прегледима: М. Поповић, *Jugoistočni bedem Gornjeg grada*, *Arheološki pregled* 14 (1972), 134-137 и *Ibid.*, *Arheološki pregled* 15 (1973), 89-91. Део резултата који су били од значаја за разматрања о развоју фортификација Бео-

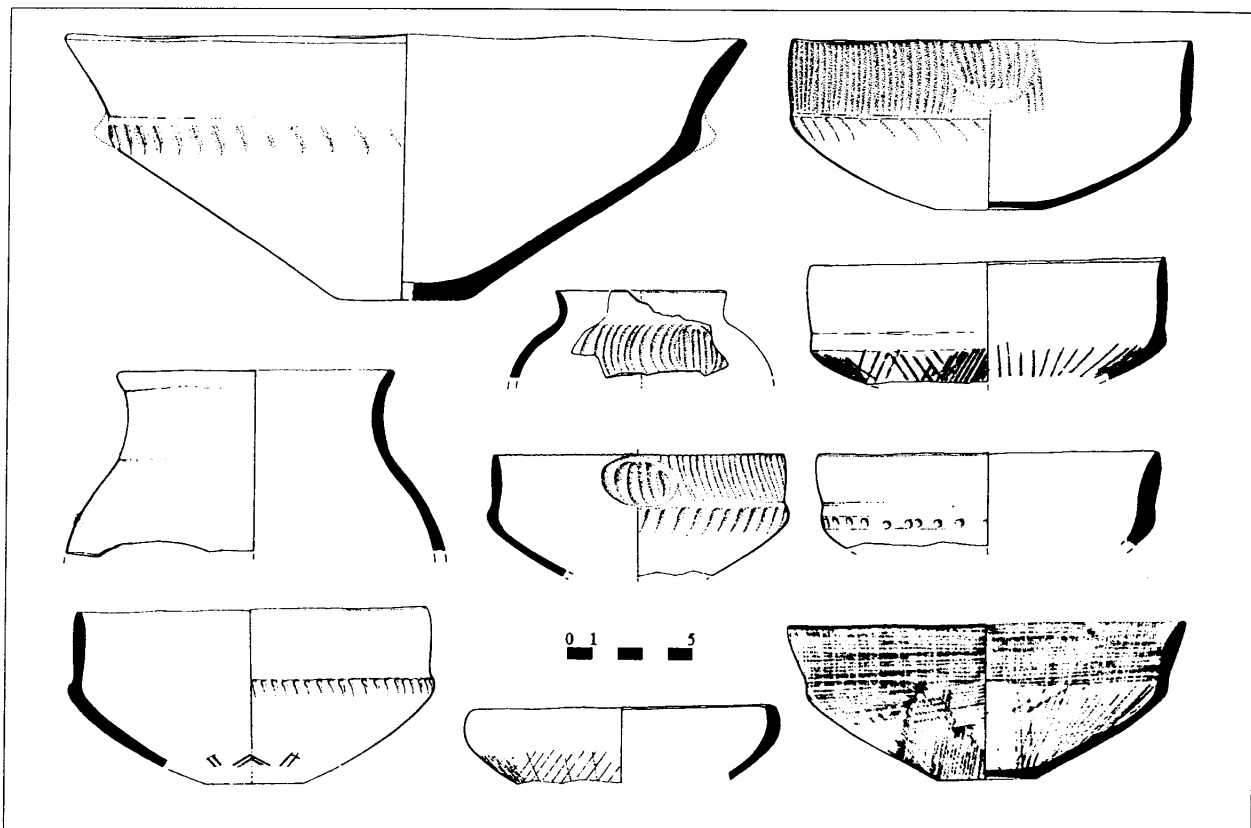
градске тврђаве дат је у: М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982.

² Археолошким ископавањима у Сахат капији и Јужној капији руководио је Марко Поповић.

³ Објављено у: А. Ивановић, *Јужна капија београдског Горњег града*, *Годишњак града Београда* XLII (1995), 17-45.

Сл. 1 - Простор око Јужне капије Горњег града- ситуациони план. - Fig.1 - Area around South gate of Upper town - situation.

Сл. 2 - Керамичке посуде из праисторијске куће (Цртежи: М. Ристић). - Fig. 2 - Ceramic vessels from the prehistoric house (drawings: M. Ristić).

Исте, 1987. године започета су и систематска археолошка ископавања унутрашњег простора Горњег града, која су се одвијала и наредне године, после чега су прекинута услед недостатка средстава за ископавања већег обима.⁴ Прве године је паралелно са правцем пружања Југоисточног бедема отворен низ од шест квадрата (I-VI/87), чиме је добијена површина димензија 30 x 5 м, а накнадно је отворен и квадрат VII/87 на северној страни квадрата IV/87 да би се ухватила ширина новооткривеног зида. С обзиром на то да је у сондама 5-7/87 откривен део Југозападног зида грађевине са пиластрима - хореума, системом сонди (8-16/87) дефинисан је њен габарит. Наредне, 1988. године, на средишњем простору Горњег града, на површини која се налази северозападно од квадрата и сонди из 1987. године и источно од Али пашиног

турбета отворене су сонде 1-2/88, укупних димензија 9 x 3 м.

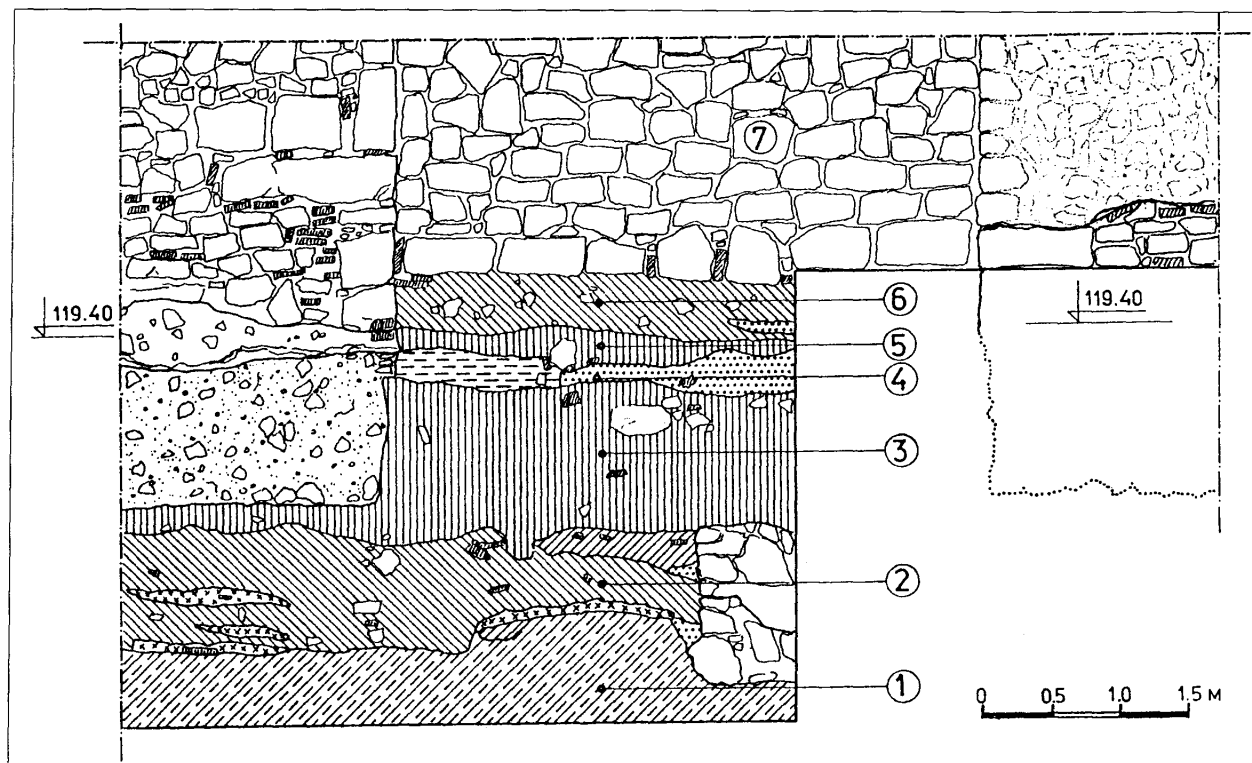
Најновија ископавања, чији се резултати такође објављују овом приликом, извршена су у октобру 1995. гдине. То су ископавања малог обима и ревизионог карактера у унутрашњости куле IV, у њеној југозападној половини, која су изведена у оквиру припрема за израду пројекта обнове комплекса Јужне средњовековне капије.⁵

Сажимањем свих досадашњих резултата археолошких ископавања створене су могућности свеобухватније анализе настанка и развоја насеља, а потом и фортификација Горњег града. Такође су добијени и подаци о првобитној конфигурацији терена, чиме је омогућено тумачење наслојавања на овом простору. Све ово је значајно употпунило слику о изгледу и насељености једног важног сегмента Тврђаве у дугом

⁴ Руководилац радова Вујадин Иванишевић.

⁵ Руководилац радова Весна Бикић.

раздобљу од праисторије па све до данашњих дана. У том циљу, простор око Јужне капије је сонди 13/87 овај хоризонт је утврђен на коти 118.38, а у квадрату I/87 на 117.00 м.

Сл. 3 - Сонда 5/73 - југоисточни профил: 1) Праисторијски хоризонт, 2) Антички хоризонт, 3) Средњовековни хоризонти I-II, 4) Ниво грађења бедема (почетак 15. века), 5) Слој 15. века, 6) Слој 16-17. века и 7) Ресентни зид.- Fig. 3 - Trench 5/73 - southeast section: 1) Prehistoric horizon; 2) Antique horizon; 3) Medieval horizons I-II; 4) Level of the fortification construction (beginning of XV century); 5) XV century layer; 6) XVI-XVII centuries layer and 7) Recent wall.

посматран у оквиру осам културних хоризоната, почев од праисторије до краја 17. века, односно 1688. године, када Београдска тврђава заувек губи свој средњовековни лик. Последња етапа коју обухвата раздобље од краја 17. до краја 18. века, када је овај простор коначно уобличен, посматрана је само кроз изградњу нових бастioniх фортификација, будући да су за то раздобље археолошки слојеви без већег значаја.

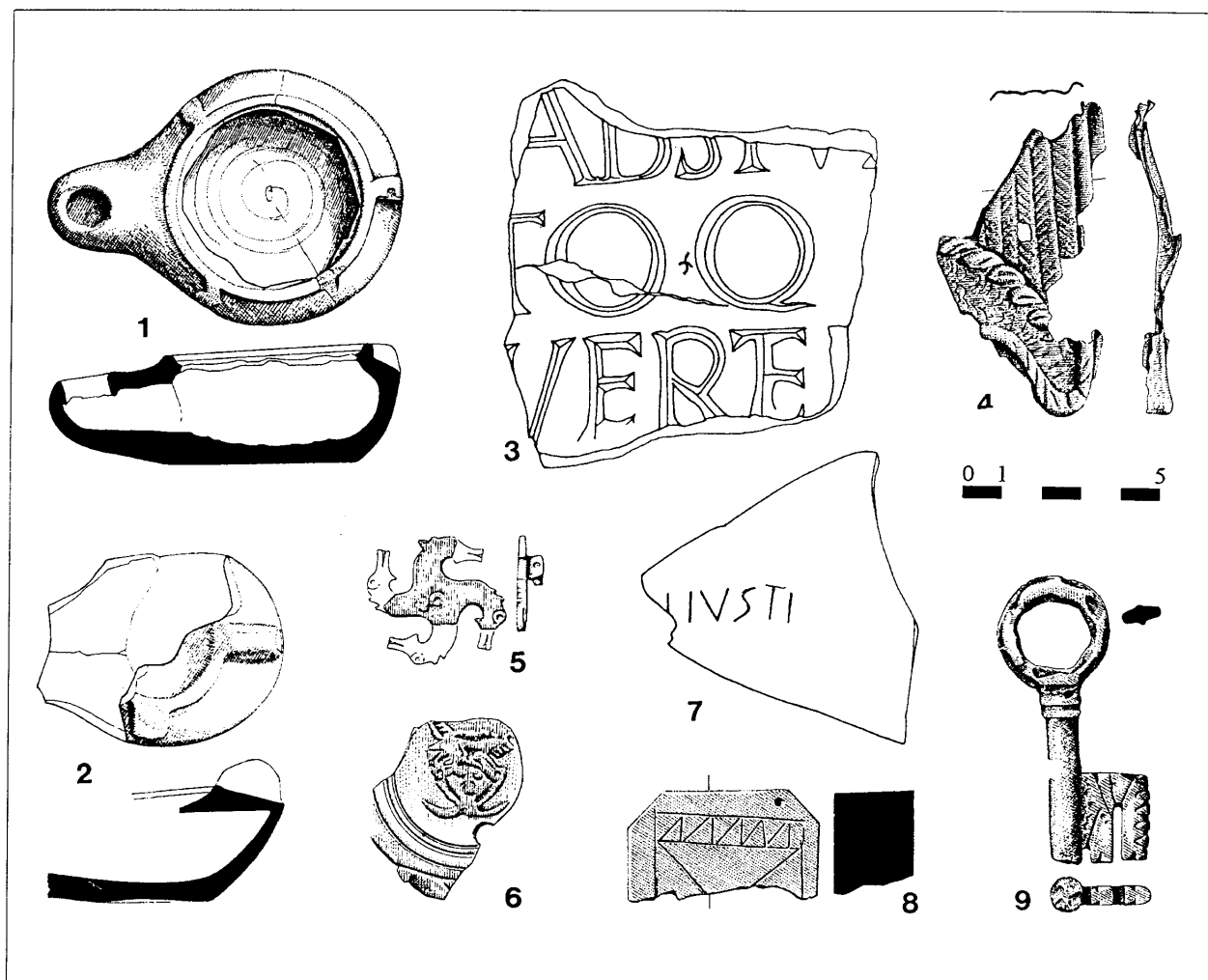
Праисторијски хоризонт

Праисторијски слојеви констатовани су на неколико места на простору око Јужне капије Горњег града. Они следе првобитну конфигурацију терена, односно у паду су ка југозападу. У

Најпотпунији подаци о праисторијском хоризонту добијени су у сонди 1/88 где су, уз њен североисточни профил, истражени делови једног неолитског укопа. Највероватније су у питању остаци куће, неправилне овалне основе, са подом и са остацима мањег ватришта постављеног на једном банку.⁶ Дужина објекта није могла бити утврђена, пошто један његов део залази под северозападни профил.

У унутрашњости куће нађено је доста уломака керамичких посуда, затим шкољки, као и један рог са траговима обраде. Керамички материјал

⁶ Детаљна анализа података о праисторијском хоризонту и покретном археолошком материјалу је у току и биће предмет посебног рада.

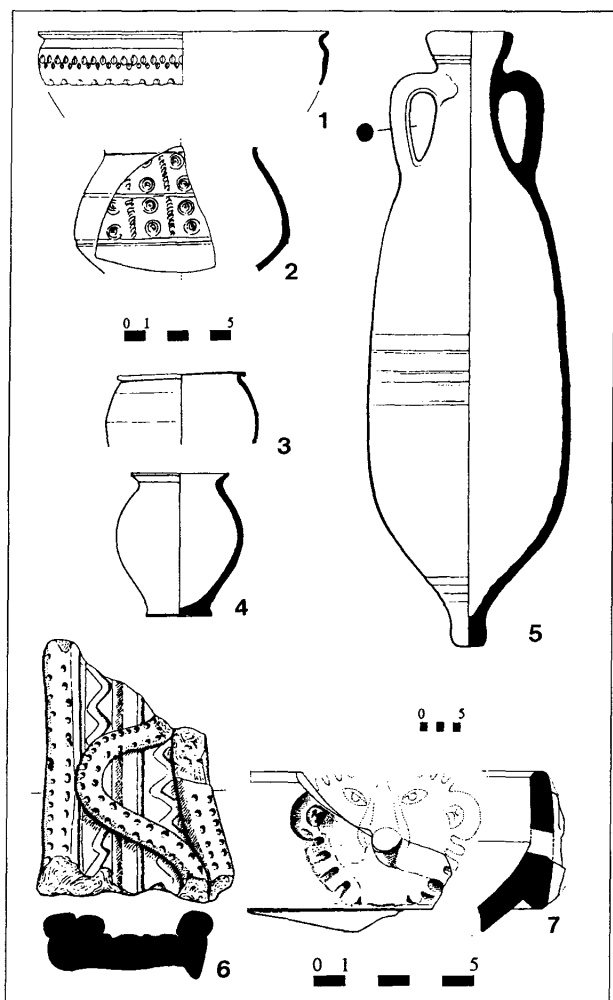
Сл. 4 - Налази из античког хоризонта (Цртежи: М. Ристић). - Fig. 4 - Finds from the Antique horizon (Drawings: M. Ristić).

чине зделе, претежно биконичног облика, као и лонци различитих величина и профилације (сл. 2). Посуде су украшене ребрастим канелурама, углачаним и урезаним тракама и линијама. На основу облика посуда, орнаментике и обраде површина, материјал је могуће датovati у млађу етапу развоја Винчанске културе, у фазу Винча-Плочник. Овај објекат припадао је праисторијском насељу, чији су трагови откривени током ранијих ископавања на простору горњоградског платоа.⁷

⁷ N. Tasić, Kalemegdan, Gornji grad, Beograd - Praistorijska naselja, *Arheološki pregled* 10 (1968), 20-21; Д. Гарашанин, Подручје Београда у праисторијско доба, *Историја Београда I*, Београд 1974, 23-26.

Антички хоризонт

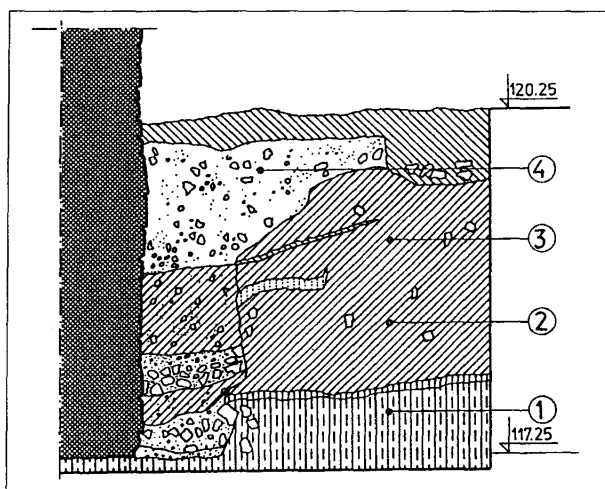
На простору испред Јужне капије културни слој са античким материјалом откривен је непосредно над праисторијским слојем. Будући да су на делу испред Сахат капије сви слојеви до здравнице уништени приликом нивелационих радова у трећој деценији 18. века, на појединим местима преостали су само темељи античких грађевина и дна јама укопаних у здравницу. Слојеви овог хоризонта хронолошки би одговарали времену изградње првог зиданог утврђења - каструма, чији су трагови бедема откривени у току археолошких ископавања на простору Горњег града и парка Калемегдан.⁸

Мали делови две античке грађевине
Сл. 5 - Керамичке посуде из античког хоризонта (Цртежи:
М. Ристић) - Fig. 5 - Ceramic vessels from the Antique horizon
(Drawings: M. Ristić).

откривени су на веома ограниченим површинама које су истражене код Јужне капије (сл. 1). Грађевини 1, чији су остаци познијим укопима знатно оштећени, припадао би један подужни зид откривен у дужини од 5 м и део другог готово у целини разореног преградног зида. Оба зида грађевине рађена су од ломљеног камена заливеденог белим кречним малтером. Њихова ширина износила је око 1 м, а откривени су и трагови малтерне поднице. Дно темеља поменутих зидова је на коти 116.98, а очувана зидна маса прати се до коте 118.20. Пре изградње овог

објекта затечени простор је насут и изравнат, а за нивелацију је искоришћен део старијег, праисторијског слоја са неке од виших тачака Горњег града. Слојеви изнад малтерног пода се могу датовати на основу налаза новца у другу половину 3. и прву половину 4. века. Ту су нађени један антонијан Галијена (260-268) и један фолис кован између 333. и 337. године.

Сл. 6 - Сонда 2/72 - југоисточни профил: 1) Антички хоризонт, 2) Средњовековни хоризонт I, 3) Средњовековни хоризонт II, 4) Темељна јама куле V. - Fig. 6 - Trench 2/72 - south-east section: 1) Antique horizon; 2) Medieval horizon I; 3) Medieval horizon II; 4) Foundation pit of tower V.

Слична стратиграфска ситуација констатована је и у сондама уз Југоисточни бедем, а такође и у унутрашњости куле IV, где је непосредно над праисторијским слојем откривен део пода од хидрауличног малтера (кота 116.64). Ова подница је највероватније припадала неком објекту чији зидови нису сачувани. Након његовог напуштања, или можда рушења, простор је изнивелисан за подизање нове грађевине (грађевина 2). И она је делимично сачувана и само мањим делом истражена. Откривени су њени СИ и ЈЗ зид, као и део поднице од трошног кречног малтера (кота 116.96). Зидови су рађени од ломљеног камена везаног порозним кречним малтером. Под ове грађевине, као и слој нивелације испод њега пробијени су укопавањем

⁸ М. Поповић, *op.cit.*, 27-28, са старијом литературом.

једног гроба, приближне оријентације 3-И, који је налегао на подницу од хидрауличног малтера.

Са спољне стране СИ зида грађевине 2, у сонди 5/73 испред куле IV, ниво античког слоја је констатован од коте 117.12 м до коте 118.04 м (сл. 3). Овде је нађен новац цара Констанса из 337-341. године, на основу кога је овај слој временски опредељен у прву половину 4. века. Ово датовање поткрепљује налаз једне фибуле у облику свастике са животињским главама на крајевима, које су карактеристичне за 4. век (сл. 4/5).⁹ Уочено је, такође, да се у горњој равни темеља овог зида јавља слој гари и малтера, који означава ниво зидања, односно ниво терена у време зидања ове грађевине (кота 117.33). Сам темељ је укопан у праисторијски слој до кота 116.66, односно 116.88 м, где је његов крај.

Према југозападу антички слој је у паду, пратећи на тај начин затечени, првобитни ниво терена. Тако је већ на простору испред куле V он на нешто нижем нивоу - почиње на коти 116.95, а испитан је до коте 116.71, након чега су радови у сонди обустављени, јер се дошло до краја темељне зоне ЈИ бедема, односно бедема куле V (сл. 6). Делови античког хоризонта постојали су и у квадрату IV/87, где су откривени остаци једне калотасте пећи (на коти 118.69), док је сам културни слој, који је констатован у квадратима I-IV/87, углавном фрагментарно очуван.

На простору испред данашње Сахат капије, где су поменути денивелацијама готово у потпуности уништени културни слојеви, откривени су остаци тих слојева, са јамама укопаним у жути лес. Хронолошки најстарији затворени налаз представља јама 5, укопана у здравицу до дубине 118.28. У овој јами нађено је неколико карактеристичних керамичких посуда, као и два жишка. На дну јаме, у слоју расутог гара и малтера, нађена је једна готово цела амфора (сл. 5/5). Амфоре овог типа - Dressel 6 B, Бјелјас, тип I - које често на ободу имају печат мајстора, израђиване су у италским радионицама. На наше подручје оне доспевају у последњој четвртини 1.

и у првој половини 2. века.¹⁰ Из истог је периода, односно са краја 1. и почетка 2. века, и истог порекла и део пехара танких зидова, са орнаментом изведеним радлом (сл. 5/1). Пехар је израђен од добро пречишћене глине, сиве боје печења и има црно бојену и глачану површину.¹¹ Поред ових керамичких посуда које представљају импорт, у испуни јаме нађено је и неколико керамичких производа локалне израде. То су, у првом реду, два жишка, који се према својим карактеристикама датују у 3. век (сл. 4/1-2). Они представљају провинцијске производе који имитирају тип лампи са натписом на дну. Израђени су од добро пречишћене глине, црвене боје печења, али су слабијег квалитета од оригиналних примерака.¹² Поред лампи, локалне израде су и пехари (сл. 5/2-4), израђивани током прве половине 3. века. С обзиром на покретни материјал, јама 5 је највероватније укопана у првим деценијама 3. века. Занимљивост свакако представљају рани италски производи, који се јављају заједно са познијим локалним, а чији импорт на подручје Горње Мезије није забележен после средине 2. века.

Међу керамичким налазима из античког слоја са простора квадрата I-IV/87 треба истаћи део зделе од тера сигилате - мортаријума, типа Dragendorf 45 највероватније из производног центра у Рајнцаберну (Rheinzabern), на којој је испод обода била аплицирана представа лава, која сада недостаје (сл. 5/7). Рељефна апликација имала је функцију маскарона кроз који је истицао садржај припреман у посуди. Ова врста посуда израђивана је у поменутој радионици током друге половине 2. и у 3. веку.¹³ Занимљив је налаз једног фрагментованог жишка из квадрата VI/87, У питању је била керамичка светиљка кружног тела са угластим носом, волутама на рамену и

¹⁰ Lj. Bjelajac, *Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, Beograd 1996, 13-15, 16, sl. 1/18.

¹¹ O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Beograd 1981, 82, T. 59/15.

¹² Љ. Бјелјац, Налази керамичких жишак на Београдској тврђави, *Годишњак града Београда XXIX* (1982), 21, T. II.9.

¹³ O. Brukner, *op. cit.*, 64, T. 19/4; P.- H. Mitard, Mortier Drag. 45 de la Gaule de l'Est: L'atelier Argonnais du Champs-des-Bieres

⁹ Lj. Bjelajac, V. Ivanišević, *Les témoignages archéologiques des Grandes Invasions à Singidunum, Стамбур* XLII, 1991, (1993), 123-139, fig. 2.9-10.

представом медузе на диску, која се на основу аналогија може датовати у сами крај 1. или прве деценије 2. века (сл. 4/6).¹⁴ Из античког слоја на простору испред Јужне капије потиче део зделе - мортаријума, затим фрагмент дршке са апликацијом у облику змије, која је највероватније припадала мркозелено глеђосаној посуди са две или три дршке (сл. 5/6), као и фрагмент трбуха, највероватније крчага, са урезаним натписом (.)IVST (сл. 4/7).

Од осталог покретног материјала у слојевима античког хоризонта откривен је фрагмент мермерне плоче, димензија 9 x 7,5 x 1,9 cm, са натписом изведеним капиталом, висине слова од 2,2 до 2,7 cm (сл. 4/3):

ABSTV или ABSIV
TO QV
VERTE

Највероватније је у питању део надгробне плоче, мада се не искључује могућност да се ради о плочи са грађевинским натписом. По палеографским карактеристикама потиче из релативно позног периода, из 3 - 4. века. Натпис би могао бити и хришћански. Слични одломци мермерних плоча налажени су у великом броју на некрополама у Сирмијуму и у Виминацијуму.¹⁵

У истом хоризонту откривени су и део парадног оклопа или шлема са представом горњег дела орловског крила (сл. 4/4),¹⁶ као и један бронзани кључ (сл. 4/9). Поменуте налазе можемо оквирно датовати у другу половину 2. и прву половину 3. века.

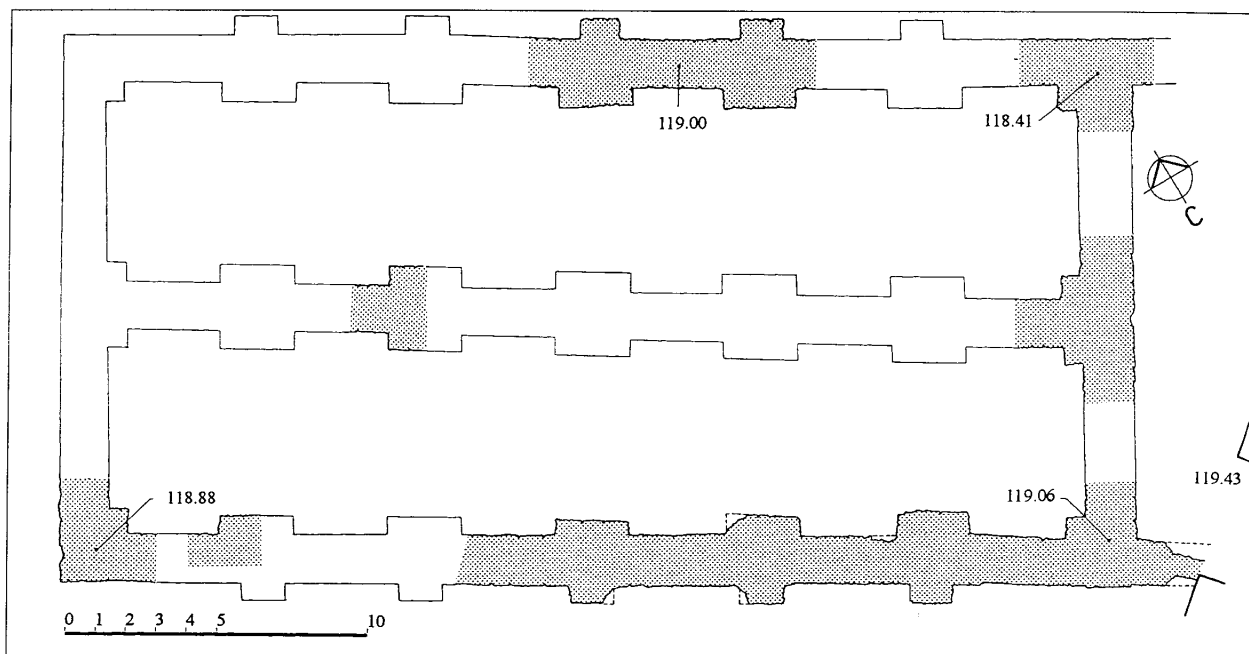
Avocourt (Meuse), *Rei Cretariae Romanae Favtorvm Acta XIX/XX* (1979), tip D, 88, Pl. 1.5-6; K. Roth-Rubi, Spätantike Glanztonkeramik im Westen des römischen Imperiums, Ein Beitrag zur Leistungsfähigkeit der Wirtschaft in der Spätantike, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 71/2 (1990), 911, Abb. 3/Ch. 330.

¹⁴ Љ. Бјелајац, Налази керамичких жижака на Београдској тврђави, 14-15, Т.1: J. Rubright, Lamps from Sirmium in the Museum of Sremska Mitrovica, *Sirmium III*, Beograd 1973, 46-47, Pl. I, II, XX.

¹⁵ Идентификацију и читање натписа извршила је проф. др М. Мирковић, на чему јој се најубазније захваљујемо.

¹⁶ J. Garbsch, *Römische Paraderüstungen*, München 1978, 7 и даље.

Свакако најзначајнији налаз у оквиру античког хоризонта представљају остаци *horreum*-а - житнице, који су откривени на простору испред улаза у Сахат капију, непосредно испод садашње површине терена (сл. 7). У сондама 5-7/87 прво је откривен његов југозападни зид са пиластрима, у дужини од 20 м, док је његова основа дефинисана системом сонди (8-16/87). Од хореума су остали сачувани само темељи, с обзиром на то да је цео простор у каснијим раздобљима био денивелисан. Ради се о двобродној грађевини, дужине 34,90 м и ширине 17,80 м, раздвојеној једним редом од пет стубаца, правоугаоне основе димензија темељне стопе 2,80 x 2,40 м. Бочни зидови - темељи хореума, ширине 1,50 м, ојачани су са унутрашње стране масивним пиластрима, ширине 2,40 м, наспрам којих су са спољне стране постављени ужи пиластри величине 1,40 м. У угловима главне просторије постоје мања проширења ширине 0,60 м. Са источне стране налазила се још једна просторија, вероватно мањи анекс, који није могао бити истражен, будући да залази под бедем и Сахат капију. Темељи хореума рађени су од необрађеног камена, уломака опеке и сполија заливених кречним малтером. Темељни ров овог здања био је највећим делом укопан у здравицу, док је његов југозападни зид пресекао неке од старијих античких јама. Једна од њих се може прецизије датовати у прву половину 4. века, на основу налаза новца Константина II, кованог у раздобљу између 324. и 328. године. На истом простору констатовани су и трагови једног слоја, такође пресеченог зидом, који би можда могао представљати и траг неког фрагментарно очуваног већег укопа. Уз оскудне налазе керамике из овог слоја потичу и три новчића: један Константина I, кован 320. године и два Констанција II из 337/41. и 350/5. године. Сви ови налази дају доста поуздан *terminus post quem*, који указује на могуће датовање хореума тек после шесте деценије 4. века. За ближе временско одређење овог здања потребно је осврнути се на аналогне појаве, као и анализу његовог положаја и функције у оквиру простора брањеног античким бевдима. Будући да ово питање захтева ширу расправу, овом приликом ограничићемо

Сл. 7 - Основа *horreum*-а (Снимила Б. Марковић). - Fig. 7 - Groundplan of the *horreum* (Draft: B. Marković).

се само на основне претпоставке. Слична здања на нашем подручју откривена су у Сирмијуму,¹⁷ Ромулијани¹⁸ и Сочаници (*Municipium DD*).¹⁹ Међу њима је сигурно највећи сирмијумски хореум. У питању је петобродна грађевина за коју се сматра да је била јавна житница - *horreum publicum*, што је одговарало значају који је овај град имао на прелазу из 3. у 4. век. И остала два примера се углавном датују у исто раздобље. Међутим, обликом својих основа ове житнице унеколико се разликују од нашег објекта. Као блиску аналогију за сингидунумски хореум треба навести грађевину сличне основе из Ресафе у Сирији.²⁰ Посматрано утврђење некадашњег Сергиополиса, обликом основе и димензијама подударно са сингидунумским логором IV фла-

ијеве легије, дограђено је у време Јустинијана I, што би значило да из истог раздобља може да потиче и поменута житница.

Ова аналогија би могла да укаже на могућност да се и настанак житнице на Горњем граду повеже са Јустинијановим радовима на обнови утврђења у Сингидунуму. У прилог оваквог познијег датовања говорио би и положај наше житнице. За разлику од грађевина 1 и 2, чији зидови својим правцем прате ортогоналну шему каструма, дефинисану положајем *via cardo*, хореум од ње јасно одступа. То би значило да је у време његове изградње таква шема већ била напуштена, што се могло десити само после готских провала 378/80. године, када је Сингидунум претрпео разарања.²¹ У току једне од познијих обнова, највероватније оне у првој половини 6. века, могао је настати и хореум на горњоградској заравни.

Над остацима античких слојева у сондама уз унутрашње лице Југоисточног бедема и у линији квадрата I-VII/87 откривени су културни слојеви из раздобља средњег века, који су разврстани у

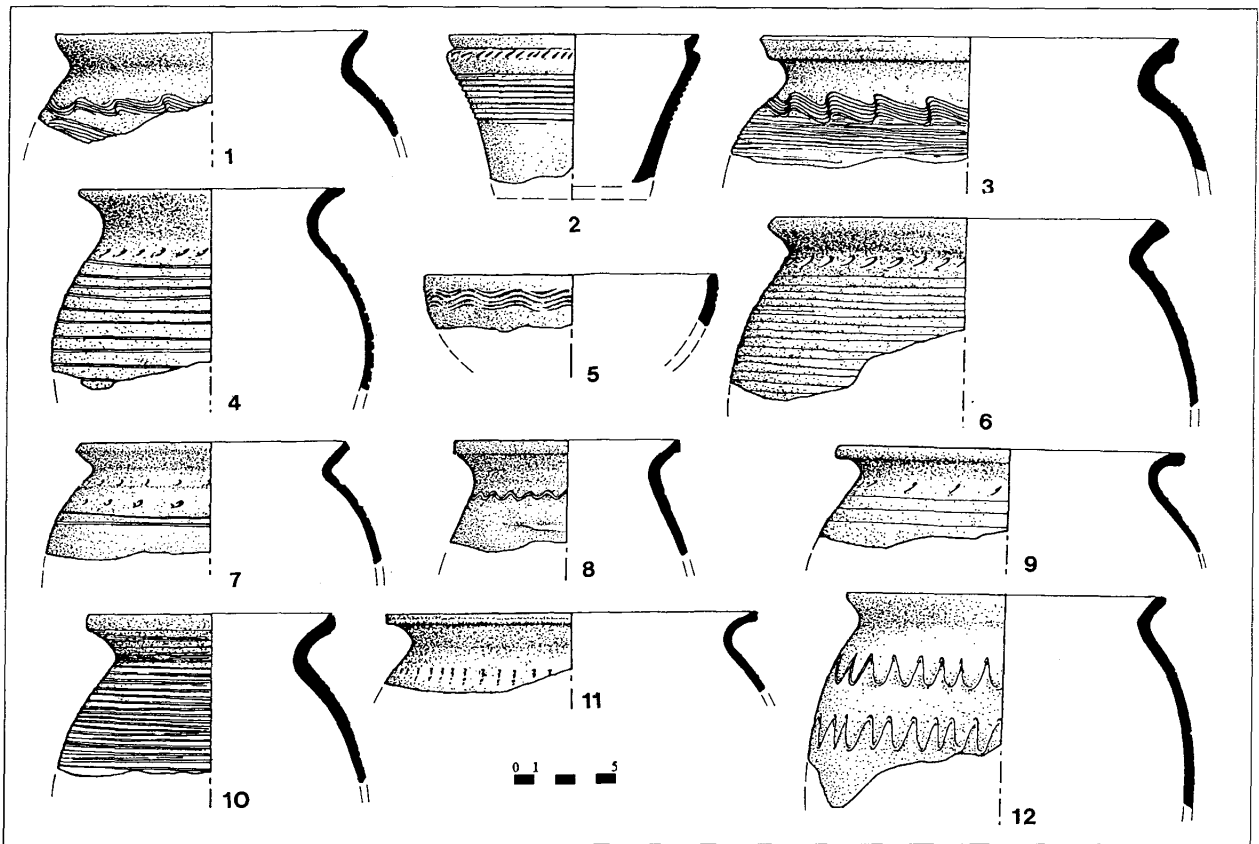
¹⁷ Ђ. Јовић, Sirmium, lokalitet 30, *Arheološki pregled* 4 (1962), 144-150; В. Поповић, Преглед топографије и градске структуре Сирмијума у доба касног Царства, *Sirmium I*, Београд 1971, 142.

¹⁸ Д. Срејовић, Царски дворцац, in: *Гамзиград, касноантички царски дворцац*, Каталог САНУ 45, Београд 1983, 51-53.

¹⁹ Е. Чершков, *Municipium DD*, Београд 1970, 33-35.

²⁰ W. Karnapp, *Die Stadtmauer von Resafa in Syrien*, Berlin 1976.

²¹ Lj. Bjelajac, V. Ivanišević, *op. cit.*, 123-139.

Сл. 8 - Керамичке посуде из средњовековног хоризонта I (Цртежи: Н. Степановић). - Fig. 8 - Ceramic vessels from the Medieval horizon I (Drawings: N. Stepanović).

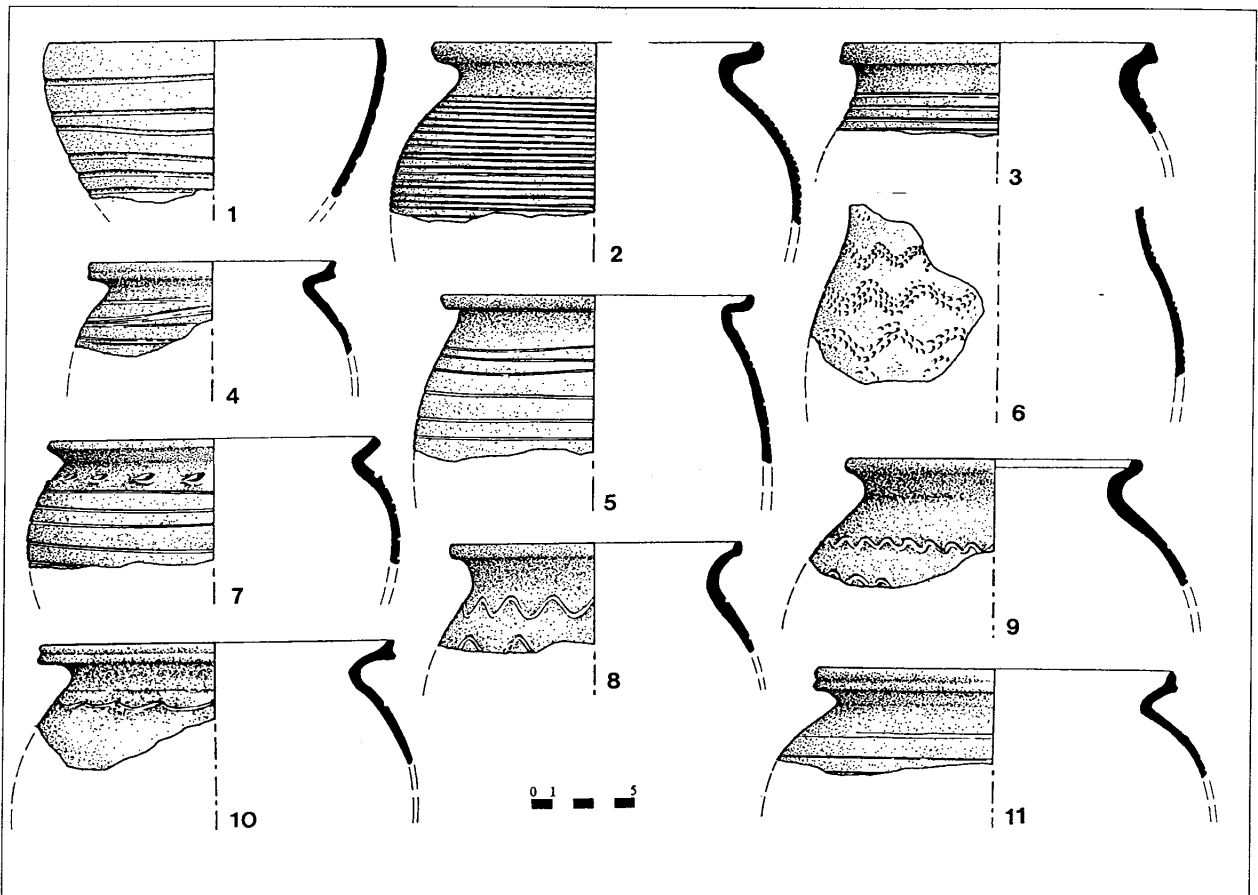
неколико стратиграфски и хронолошки издвојених хоризоната.

Средњовековни хоризонт I

Најстарији средњовековни стратум, који се образовао непосредно над античким остацима, одликују слојеви чија се укупна дебљина креће између 35 и 70 cm. Стратиграфски се боље уочава у сондама уз сам бедем, док је нешто даље, на истраженом простору квадрата I-VII/87, врло фрагментарно очуван. Највиша кота културних слојева овог хоризонта је испред куле IV, где је и сам слој тањи (од коте 117.95 до 118.30 m). Даље према Јужној капији и кули IV слој је у паду - од коте 117.10 до 117.90 (сл. 3). Мада нису откривени остаци стамбених објеката, који су

највероватније били од лаког материјала, о сталном животу на овом простору говоре местимичне зоне запечене земље и гари, што би претпоставило постојање огњишта, а такође и бројни прослојци жутог набоја - леса, чиме је терен изравнаван. Овим је постигнуто истовремено и подизање нивоа терена управо на потезу где је његов пад природно био већи.

Покретне археолошке налазе из слојева овог хоризонта чине претежно уломци грнчарије - лонаца и, нешто мање, здела (сл. 8). Грнчарија је израђена на ручном грнчарском витлу, од глине којој су додати песак, туцане шкољке и кречњак. Према поменутиим одликама, затим облицима лонаца и појединих здела, као и орнаменту који се јавља на судовима, ова грнчарија припада Балканско-подоунавској културној групи, односно керамичком материјалу хронолошки млађе етапе

Сл. 9 - Керамичке посуде из средњовековног хоризонта II (Цртежи: Н. Степановић). - Fig. 9 - Ceramic vessels from the Medieval horizon II (Drawings: N. Stepanović).

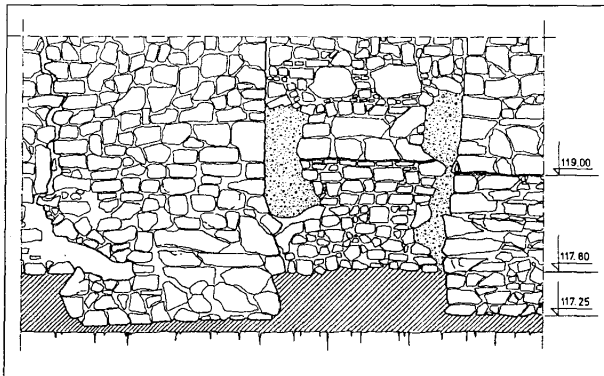
ове културе (сл. 8/1, 5, 8, 10 и 12).²² Истовремено се, међутим, јављају и нешто другачије посуде које ће преовладати тек од средине 12. века. Тада ће, употребом брзог, ножног грнчарског витла, керамичка производња постати у већој мери стандардна. Основни елементи будуће продукције запајају се већ на посудама из овог раздобља: двострука прстенаста профилација обода суда са жљебом на унутрашњој страни, затим широк, скоро лоптаст облик трбуха, а такође и орнамент, који се упрошћава на убоде прстом или ноктом непосредно испод врата и дубља спирално урезана линија (сл. 8/2-4, 6-7, 9 и 11).

Средњовековни хоризонт I, према покретним археолошким налазима временски се може опре-

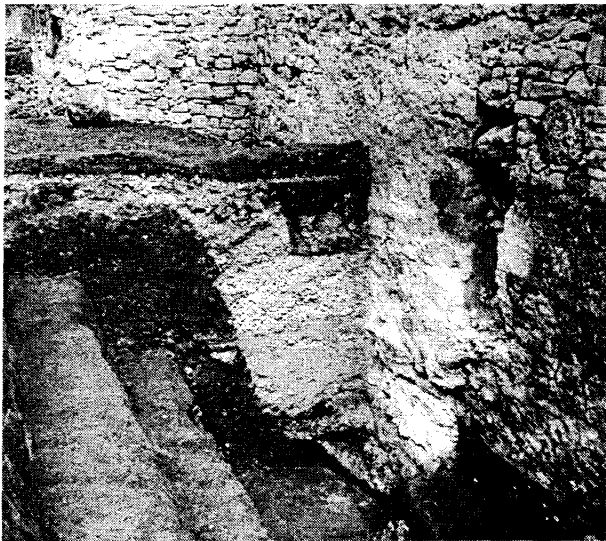
делити у раздобље 11. и прве половине 12. века. Настанак овог слоја тако би био у непосредној вези са успостављањем византијске власти у Београду крајем друге деценије 11. столећа. У то време је византијска посада користила делимично обновљене бедеме касноантичког утврђења као привремено решење.²³ Будући да је претпостављена траса касноантичког затеченог и касније делимично обновљеног Југоисточног бедема ишла испред истоименог, позније изграђеног, простор испред Јужне капије налазио се унутар утврђења. С обзиром на то да старијих средњовековних слојева на овом простору нема, то се претпоставља да овај део простора кас-

²² В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, Београд 1994, 50.

²³ М. Поповић, *op. cit.*, 43-45; М. Бајаловић - Хаџи-Пешић, *Унутрашње утврђење београдског града II, Годишњак града Београда XXXIX*, 1992 (1993), 29-58.

Сл. 10 - Сонда 2/72 - изглед лица зида са темељом куле V.
Fig. 10 - Trench 2/72 - outer face of the wall with foundation of tower V.

Сл. 11 - Сонда 2/72 - северисточни профил сонде са темељном јамом куле V (Снимио М. Поповић). - Fig. 11 - Trench 2/72 - northeast section of the trench with foundation pit of tower V (Photo: M. Popović).

ноантичког утврђења није био коришћен у ранијим етапама, односно пре 11. века. Досадашњим истраживањима остаци насеља из раздобља друге половине 9. и 10. века откривени су простору познијег замка, на делу Савске падине, на простору каснијег Западног подграђа, а део некрополе истражен је у Доњем граду.²⁴ Може се претпоставити да раније поменути гроб оријентације З-И, који је откривен у унутрашњости куле IV припада истом раздобљу, односно 9-10. веку, с обзиром на то да је укопан у остатке античке грађевине 2, и да је оштећен приликом

изградње Југоисточног бедема, односно бедема куле IV.

Средњовековни хоризонт II

Археолошки слојеви који припадају овом хоризонту откривени су на истом простору као и старији средњовековни слојеви, односно уз ЈИ бедем и Јужну капију. Такође су и истих карактеристика, са траговима огњишта-ватришта од црвене запечене земље и тањим прослојцима жутог леса. Једина видљива разлика је у покретном археолошком материјалу, који је и овде најбоље илустрован уломцима керамичких посуда (сл. 9). Наслојавање културних слојева из овог раздобља у већој мери прати затечени ниво терена из прве половине 12. века. Највиши је поново испред куле IV (кота 118.94), док је према југозападу у мањем паду и нераван - испред Јужне капије је ниво на 118.40 м, а испред куле V је на 118.60 м. На простору квадрата I/87, у његовој југозападној половини, откривен је танак културни слој из овог хоризонта, дебљине од 10 до 40 цм, чија је основа забележена на котама 117.50 - 117.10 м.

Археолошке налазе из слојева другог средњовековног хоризонта чине уломци керамичких посуда. Грнчарија истих карактеристика откривена је и у другим бројним, стратиграфски јасно издвојеним целинама са подручја Београдске тврђаве, које су датоване примерцима новца Манојла II Комнина (1143-1180).²⁵ Грнчарија из друге половине 12. века се одликује уједначеношћу у квалитету израде и облицима посуда. Типичну форму представља лонац изражене профилације, овалног или лоптастог облика (сл. 9/1-2, 4-5, 7, 10 и 11). Поред поменуте врсте, јављају се и издужени лонци нешто другачијег стила, који већ наговештавају следећу етапу у развоју грнчарског заната, када долази

²⁴ М. Бајаловић - Хаџи-Пешић, Унутрашње утврђење Београдског града II, *Годишњак града Београда XXXIX* (1992), 30-33; Г. Марјановић-Вујовић, Најстарије словенско насеље у Београду, *Годишњак града Београда XXV* (1978), 7-16; *Ibid.*, Раносредњовековна некропола на Доњем граду Београдске тврђаве, *Годишњак града Београда XXXVI*, 1989 (1990), 17-46.

²⁵ В. Бикић, *op. cit.*, 17-20.

до поједностављења линије посуда и даље редукције украса (сл. 9/3, 6, 8 и 9).

Стратиграфска ситуација која је констатована на овом сегменту Горњег града јасно показује постојање континуитета у коришћењу простора за све време трајања византијске власти у Београду. Хронолошко раздвајање у већој мери јединственог средњовековног културног слоја на старији I и нешто млађи II хоризонт оправдано је значајном променом у топографској слици Београда, односно изградњом новог византијског утврђења - кастела средином 12. века.²⁶ Кастел је изграђен у западном углу Горњег града, на знатно мањој површини од некадашњег касноантичког утврђења од кога је био одвојен дубоким ровом. Преостали простор старије фортификације остаје интензивно насељен и у овом периоду, о чему потврду пружају и наведени резултати археолошких ископавања на површинама уз Јужну капију.

Средњовековни хоризонт III (1404-1427. година)

Током 13-14. века Београд је, стицајем историјских околности, био град без већег значаја, па су тако и културни слојеви из овог раздобља танки и сиромашни археолошким налазима, а на многим местима се и тешко стратиграфски издвајају. Међутим, већ на самом почетку 15. столећа, топографска слика града се умногоме мења. Долази, наиме, до изградње новог утврђења Горњег града. Овај велики грађевински подухват је временски опредељен у време деспота Стефана Лазаревића 1404-1427.²⁷ Сужавањем простора касноантичког утврђења, темељи нове трасе Југоисточног бедема пресекли су културне слојеве средњовековног хоризонта II, из 12-13. века, као и све старије слојеве. Иста појава забележена је и на другим деловима Горњег града.²⁸

Трећи средњовековни хоризонт обележава, у првом реду, изградња новог средњовековног бедема, који је грађен у две етапе. У току прве грађевинске фазе, датоване у прву деценију 15. века, истовремено са бедемом изграђене су кула IV и Јужна капија, као главна капија Горњег града (сл. 1).²⁹

Убрзо после завршетка изградње Југоисточни бедем је био допуњен на овом простору кулом V, која је по облику основе и начину градње слична првобитним кулама.³⁰ Кула V, која на овом сегменту горњоградске фортификације представља млађу грађевинску етапу, датовану у време пре 1427. године, није у грађевинској вези са бедемом, већ је изграђена накнадно, што су показали резултати археолошких ископавања. Праћењем ситуације у сонди 2/72, у нивоу IX откопног слоја (кота 117.71/117.78) откривен је крај темеља зида

²⁸ *Ibid.*, 74, сл. 20.

²⁹ *Ibid.*, 72-74, 78. У најновијем раду о Јужној капији Горњег града (А. Ивановић, Јужна капија београдског Горњег града, 17-45.), у којем се о времену изградње капије, а самим тим и Југоисточног бедема, расправља са становишта архитектонског склопа саме капије и њеног положаја у односу на бедеме античког утврђења - каструма, изнесена је теза да је Јужна капија Горњег града изграђена пре градитељског подухвата деспота Стефана Лазаревића. Према положају капије, која је изграђена на правцу *Via cardo* античког Сингидунума, претпостављено је да је Југоисточни бедем са Јужном капијом изграђен у време обнове каструма за владе Јустинијана I, када је површина утврђења смањена, али тако да је и даље задржана ортогонална шема. (А. Ивановић, *op. cit.*, 24.) Домишљања заснована на овој тези, међутим, у супротности су са резултатима археолошких истраживања, односно стратиграфији културних слојева на овом простору, што је добило још једну потврду након открића хореума, чији положај јасно указује на напуштање просторне шеме античког утврђења, о чему је расправљано у одељку овог рада о античком хоризонту. Кључни аргумент за датовање времена изградње Југоисточног бедема са Јужном капијом и кулом IV представља, као што је у тексту истакнуто, чињеница да је бедем са кулом и капијом својим темељима укопан у антички и касноантички слој, али и слојеве 11-12. века. Из тога произилази сасвим јасан закључак да се Јужна капија не може датовати у касноантичко раздобље, нити у време првих средњовековних градњи у 12. веку.

³⁰ М. Поповић, *op. cit.*, 76.

²⁶ М. Поповић, *op. cit.*, 48-50; М. Бајаловић - Хаши-Пешић, Унутрашње утврђење београдског града III, *Годишњак града Београда* XL/XLI, 1993-1994 (1995), 13-42.

²⁷ О радовима на обнови и изградњи утврђења Београдског града у овом раздобљу детаљно је разматрано у: М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982, 65-101.

ограничене истражене површине. Ров је испитан у дужини од 15 м, највећа ширина му је 4,5 м и левкасто се спушта до дубине од око 3 метра. Констатован је на kotaма од 119.20 до 118.20 м у квадрату I/87, односно од 118.60 до 115.42 м у квадрату II/87. Ров се простире даље према западу и истоку, залазећи под профиле. Његовим укопавањем све до здравнице уништен је добар део старијих слојева. Доњи слојеви засипања рова могу се датовати на основу налаза два денара краља Жигмунда из 1387/437. године и једне мангуре Мурата II 1421/51. године у прву половину 15. века. У слојевима засипања нађени су веретони, једна гвоздена алатка неодређене намене, бронзани језичак, мања коштана правоугаона оплата и део дршке (сл. 12/3-7 и 9). Према прикупљеном материјалу из доњих слојева можемо закључити да је поменути ров прокопан у првим деценијама 15. века, а засут највероватније до средине истог века.

У раздобљу које временски одговара слоју IV средњовековног хоризонта земљаним насипом био је испуњен простор између унутрашњег, главног и спољног бедема на делу испред зазидане Јужне капије. Наиме, приликом радова 1987. године, када је уклоњен део зида којим је била зазидана Јужна капија, запажено је да на том простору млађи турски бедем лежи на високом слоју насипа, а не на нивоу старе шетне стазе између унутрашњег и спољног бедема како је то случај на осталим деловима Северисточног и Југоисточног бедема.³⁶ Висина овог насипа уз зазидано лице капије, у односу на некадашњи праг, износила је преко 3 м, са нагибом према спољном беду, где насип није прелазиле висину некадашњег зупца, односно 2 м. Садржај овог насипног слоја пружа поуздане елементе за његово датовање. Бројни уломци посуда одговарају касној угарској керамичкој продукцији, која се може датовати у познија раздобља друге половине 15. века, као и почетак 16. века.³⁷ На исти закључак наводе и фрагменти стаклених посуда.³⁸ Из овог слоја потиче и налаз једног

бронзаног тега, тежине 63.09 г (сл. 12/8). Културни слој који је послужио за ово насипање, судећи према поменутим налазима, могао се формирати негде на простору Тврђаве, најкасније до првих деценија 16. века. Када је само насипање извршено могуће је само претпоставити. Поменути насип је имао функцију да ојача ниже зоне главног бедема и спречи разорна дејства топовских кугли. Такви радови могли су бити обављени у оквиру угарских припрема за одбрану града, али и касније, када су Турци обнављали освојено утврђење. Посматрајући аналогну појаву ојачавања бедема земљаним насипом, која је уочена код приобалног бедема у Доњем граду и датовања непосредно после 1521. године, ова друга могућност нам се чини вероватнијом.³⁹

Турски хоризонт (1521-1688)

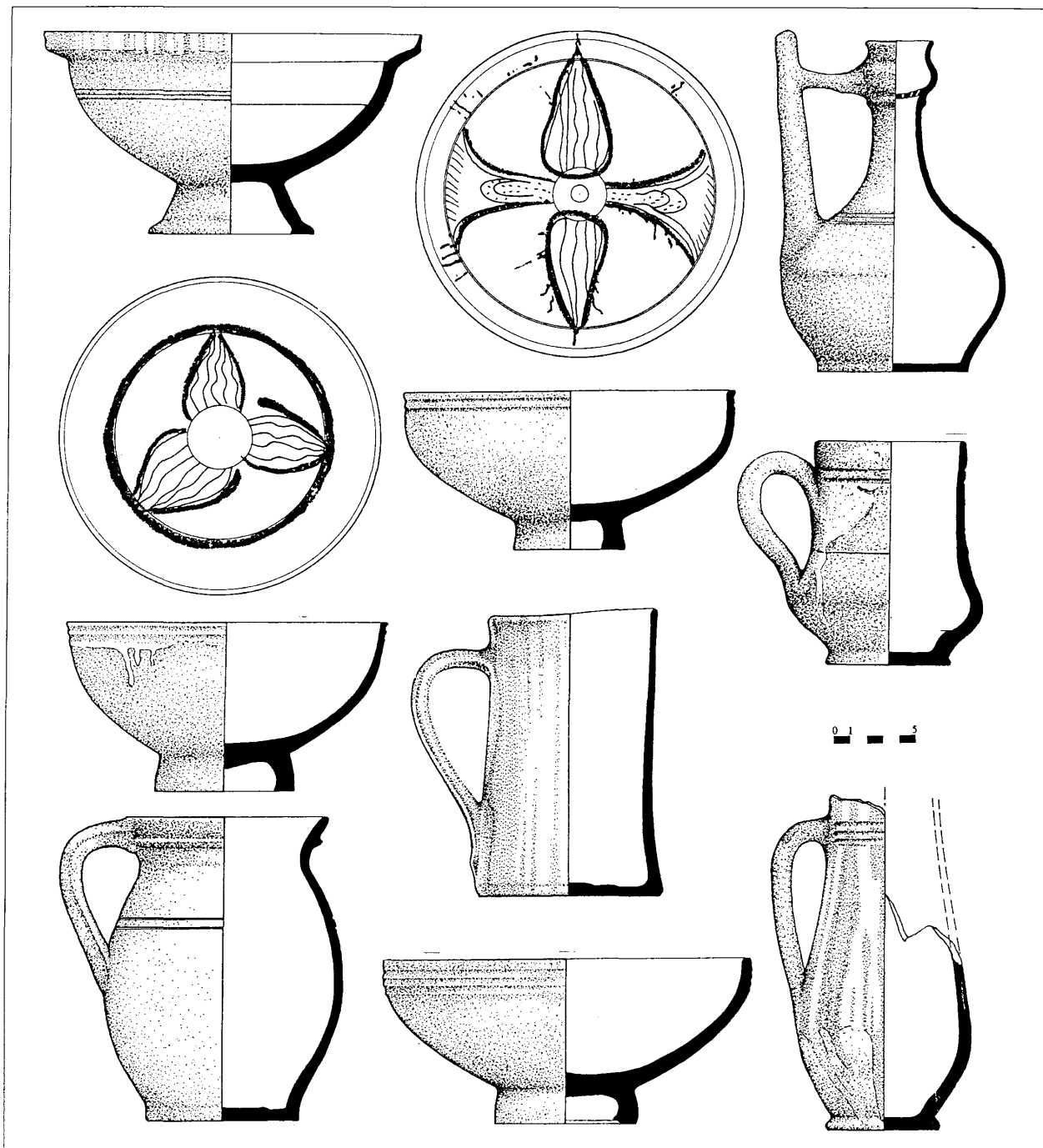
Културни слој из раздобља 16-17. века доста је добро очуван у унутрашњости куле IV и на простору уз сам бедем. У кули IV констатован је од коте 120.19 до коте 120.44. Контактни слој у којем се меша материјал IV средњовековног и овог хоризонта јавља се, међутим, већ од коте 120.05. На површини уз бедем откривени су претежно простори за складиштење отпада. Испред куле IV су била два оваква простора - један кружни укуп (јама 1) пречника 1,50 м, док је други, правоугаоног облика, већи (дужина једне странице је 2,30 м) и само делимично истражен, јер је део залазио у северозападни профил (јама 2). Испред куле V, уз само лице бедема укопана је још једна кружна јама, такође пречника преко 1 м. Велики укупи, какви су и ови испред Југоисточног бедема, чести су на свим до сада истраженим просторима Тврђаве. Садржај поменутих укопа - јама чине углавном керамичке посуде уједначеног квалитета, са зелено и мрко глеђосаном површином, а чест је и

³⁶ В. Бикић, Трговински промет у Београду у 15. веку, *Старинар* XLV-XLVI, 1994-1995, (1995), 87-89.

³⁹ М. Поповић, Нови резултати истраживања приобалних утврђења Београдске тврђаве, *Саопштења* (Републички завод за заштиту споменика културе) XVIII (1986), 185-194.

³⁶ М. Поповић, *op. cit.*, 132-134, сл. 48.

³⁷ В. Бикић, *op. cit.*, 22, сл. 19.

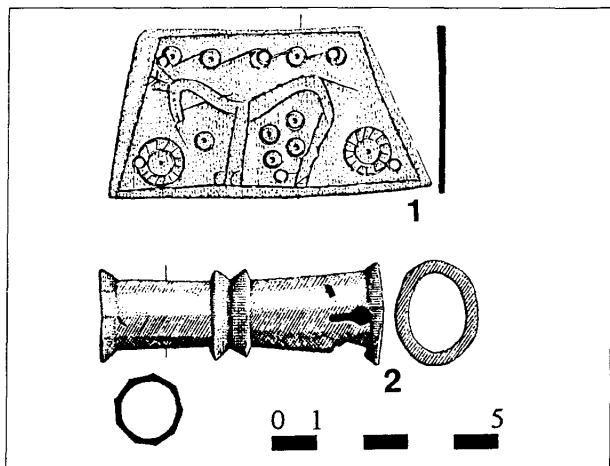

Сл. 13 - Керамичке посуде из јама 16-17. века (Цртежи Н. Степановић). - Fig. 13 - Ceramic vessels from XVI-XVII centuries pits (Drawings: N. Stepanović).

сграфито украс, посебно на зделама (сл. 13). Занимљивост представља мања коштана оплата са урезаном представом коња, која је откривена у јама испред куле V (сл. 14/1).

Завршном раздобљу, које би хронолошки припадало овом хоризонту, одговарали би обимни фортификациони радови које су Турци, изгледа, започели тек после пораза под Бечом, када је

било извесно да ће хришћанске војске стићи и до Београда. Најугроженији горњоградски бедеми са СИ и ЈИ стране ојачани су новом зидном масом која је попунила простор некадашње шетне стазе између унутрашњег и спољног бедема. На делу између кула IV и V, које су, као што је већ речено, такође споља озидане, ова зидна

Сл. 14 - Налази из турског хоризонта (Цртежи: М. Ристић).
Fig. 14 - Finds from the Turkish horizon (Drawings: M. Ristić).

маса легла је на старији насип из 1521/2. године. У оквиру истих радова било је планирано и да се на простору Горњег града, паралелно са унутрашњим лицем поменутих бедема, подигне нова унутрашња куртина, а међупростор попуни земљаним насипом. Овај део посла, до августа 1688. године, када су хришћанске трупе стигле до Београда, није био завршен. Судећи према сачуваним плановима из те године, унутрашња куртина била је подигнута, али међупростор није био засут.⁴⁰ Трагови ове унутрашње куртине откривени су у простору квадрата III-VII/87, као и у сонди 7/87. У питању је масиван зид дебљине од 2.20 до 2.50 м грађен ломљеним каменом са жутиим кречним малтером као јаким везивом. Његова некадашња траса прати се паралелно са Југоисточним бедемом на растојању од око 23 м. Једним својим делом овај зид је налегао преко остатака темеља хореума, који нису рушени већ

⁴⁰ М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982, 132-137, сл. 49.

су били инкорпорирани у нову зидну масу. Убрзо после аустријског освајања града овај зид је разрушен, а површина на којој је лежао изнивелисан. Према налазима из линије квадрата I-VII/87 могло би се закључити да је ово рушење делом вршено и минирањем. У слоју нивелације на овом простору нађен је један денар Матије II из 1608/9. године и две мангуре Сулејмана II из 1687/91. године.

Хоризонт после 1688. године.

Раздобље великих радова на барокној реконструкцији Београдске тврђаве, које је започето 1688. године, а окончано крајем 18. века, оставило је свој траг и на простору зазидане Лужне капије Горњег града. У последњој деценији 17. века ту је изграђена Сахат капија, док је Југоисточни бедем Горњег града добио нову спољну куртину, грађену по принципима бастионих артиљеријских фортификација (сл. 1). Под земљаним насипима ишчезли су остаци старог средњовековног бедема. Само на делу нове капије, па даље према југу, остало је видљиво унутрашње лице старог средњовековног бедема, знатно измењено познијим поправкама. У наредној етапи радова, који су изведени у раздобљу аустријске окупације 1717-1739. године, уз Сахат капију подигнута је нова горњоградска капија грађена у духу оновремене барокне архитектуре. По повратку Турака 1740. године аустријска капија је зазидана, а старој Сахат капији враћена је пређашња функција. У току интензивних грађевинских радова, који су вршени током треће деценије 18. века, на делу простора обухваћеног нашим истраживањима, терен је денивелисан местимично и за читав један метар. Тим захватом су у знатној мери уништени средњовековни, а добрим делом и антички слојеви на средишњем простору Горњег града. На новообликованом терену, који одговара данашњем стању, на делу уз Југоисточни бедем није било већих градњи. У току археолошких истраживања уочени су трагови мањих грађевина из овог раздобља у сонди 7/87 и у квадратима I-II/87. У питању су биле зграде од лаких материјала засноване на темељном зиду од једног реда камена. Ове

зидове, као и одговарајући слој датују налази новца у хронолошком распону од султана Мустафе III (1757-1774) до Махмуда II (1808-1839).

Најмлађи трагови објеката са овог простора откривени су у кули IV, као и уз зазидану Јужну капију. У кули IV, која је пре археолошких ископавања 1973. године била зазидана и испуњена земљаним насипом, откривен је један зид грађен опекама и каменом са блатним везивом,⁴¹ коме би одговарала и једна укопана и обзидана правоугаона јама са траговима одливног канала. У питању су очигледно остаци нужника са септичком јамом, која је била

⁴¹У току археолошких ископавања 1973. године порушен је рецентни зид којим је кула била затворена, а из њене унутрашњости уклоњен је земљани насип. Поменути зид, везан блатом, после документовања је такође скинут, да би се открило првобитно лице зида у кули.

испуњена насипом и материјалом рецентног порекла. Према налазима новца кнеза Милана засипање јаме се може датовати у крај 19. века. Истовремена и сличне намене била је и укопана конструкција пред Јужном капијом, приликом чије градње је био оштећен део бедема све до дна темеља. Будући да су ове конструкције могле бити засуте најкасније крајем 19. века, изградња зида којим је била затворена кула IV сигурно је познија, највероватније из прве деценије 20. века. За сада остаје нејасно шта је био повод за зазиђивање куле и засипање њене унутрашњости.

Археолошка ископавања на простору испред Јужне капије представљају само један мали сегмент ширег истраживачког захвата, који ће се у будућности ширити и на друге делове Горњег града. Резултати који су овде изложени углавном су подударни са подацима добијеним и на другим истраженим деловима горњоградске заравни.

UDK 725.961.2.033/.034(497.111):904-03

SOUTH GATE AREA IN THE UPPER TOWN OF BELGRADE FORTRESS

VESNA BIKIĆ - VUJADIN IVANIŠEVIĆ, Archaeological Institut, Beograd

This work represents an integration of all previous results of excavation around Medieval South gate, encompassing a space between the Sahat (Clock) Gate and the Tower V, i.e., a part of the Upper town platform which may be observed as a micro unit.

Summing up the results of archaeological excavations provided a possibility of complete analysis of the settlement establishment, as well as its further development followed by fortifying of the Upper town. Also, data on original configuration of the terrain are obtained, furnishing an interpretation of deposition process in this space. All this has significantly contributed to understanding of this important segment of the Fortress: the change in its appearance and settlement process in the course of long period since prehistory until modern times. Therefore, the space around South gate has been observed over

six culture horizons, beginning with prehistory until the end of XVII century, i.e. 1688, when the Belgrade fortress has forever lost its Medieval appearance. The last stage covering a period between the end of XVII century until the end of XVIII century when this space has been finally modified, was studied only in relation to the construction of new fortification bastions, as the archaeological layers are not very significant for this epoch.

Archaeological excavations of space around South gate represent only a small segment of the large research project, which will furthermore expand to the other parts of Upper town. The results represented here largely correspond to data obtained at other explored parts of the Upper town platform.

*Translated by
Ivana RADOVANOVIĆ*